Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 55, Aralık 2021, s. 370-383

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.54748>

Dr. Christina ZENGİNOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi, zenginoglutina@gmail.com

DİDO SOTİRİYU’NUN “KATEDAFİZOMETA” ADLI ROMANINDA BELLEK-ANLATI: ARİS YANNULİS’İN NOTLARI

Özet

Kodlanmış kortikal bağlantıların ötesinde belleğin toplumla ve bireyle münasebeti, bunların karşılıklı etkileşimi ve çatışkısı sosyoloji gibi edebiyatın da gündemini meşgul etmiştir. Kurmaca yardımıyla tarihsel bir dönemecin okunma anına çekilmesi, okuma esnasında bir tamamlananın canlanması, estetik aktarıma rağmen bir hatırla(t)ma rejimi hedeflemektedir. Hayatta kalanların söylem ve anlatıları, anılarının nasıl korunduğu veya silindiği, travma ve yasın kolektif sağaltımı; kurgunun yörüngesini belirlemektedir. Belleğin edebi türlerin vasıtasıyla işlemesi, kuşak bağintısının otobiyografi, anı, mektup, günce üzerinden sağlanması, ortak beyan ve sembollerin irdelenebileceği bir alan olarak anımsama edebiyatının belirleyiciliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada modern Yunan edebiyatının gazeteci yazarı Dido Sotiriyu’dan ödünç aldığımız “bellek- anlatı” terimiyle 1982 yayın tarihli tek postmodern romanı *Katedafizometa*’da bellek- anlatıyı nasıl kurduğunu incelemeye girişeceğiz. Eserin yakın okumasıyla Aris Yannulis’in notlarını esas alacak, karmaşık bir yapıya ve katmanlı bir biçime sahip romanın aktarım kanallarını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: aktarım aracı, edebi tür, roman, bellek- anlatı, Dido Sotiriyu.

MEMORY-NARRATIVE IN DIDO SOTIRIOU'S NOVEL "KATEDAFİZOMETA": NOTES OF ARIS YANNOULIS

Abstract

Beyond the coded cortical connections, the relationship of memory with society and the individual, and their mutual interaction and conflict have occupied the agenda of literature as well as that of sociology. Drawing a historical turning point into the moment of reading by means of fiction, and bringing it back to life during reading aim to remind or remember this historical moment despite the aesthetic transfer. Discourses and narratives of survivors, how their memories are preserved or erased as well as collective healing of trauma and grief all combine to determine the trajectory of the fiction. The fact that the memory works through literary genres, and that the generational connection is provided through autobiography, memoir, letter and diary reveal the importance of the literature of reminiscence as a field where common statements and symbols can be examined. In this study, we will attempt to examine how modern Greek literature constructs memory-narrative in *Katedafizometa*, the only postmodern novel published in 1982, with the term "memory-narrative" borrowed from its journalist writer Dido Sotiriou. Basing ourselves on Aris Yannoulis's notes and carrying out a close reading of the work, we will try to determine the transmission channels of the novel, which has a complex structure and layered style.

Keywords: transfer tool, literary genre, novel, memory- narrative, Dido Sotiriou.

GİRİŞ

Beyindeki nöronların harekete geçmesiyle yeniden yapılanan geçmişin fizyolojik ve nörolojik boyutunun dışında ele alınması çağrısı sosyal hatırlama ve unutma durumlarının çok boyutlu takip edilebileceğini göstermiştir. Diğer bir deyişle zihinsel faaliyetlerin salt kişiyle açıklanamayacağı, geri getirme sürecinin pek çok değişkene sahip olabileceği ve akla getirme içeriklerinin zamandan mekâna çok aktörlü ve çok unsurlu gerçekleşebileceği geleneksel yaklaşımları kırmıştır. Alımlama ve etkileşim zincirinin müşterek çerçeveler içinde şekillenmesi gibi aktarımın her anlamda başkalarına ihtiyaç duyması, sözlü kadar yazılı kaydın birileri sayesinde tutulur olması; belleğin tanımlanmasından kavrama getirilen sınırlılık ve eleştirilere bakışları değiştirmiştir. Deneyimin bu kompleks mahiyeti öznenin merkezi konumunu sarsmış, meydana gelenin kamusal içerimini sorgulatmıştır. Daha yalın bir anlatımla yaşanmış ya da sonradan öğrenilmiş toplumsal bir olayın şimdiki zamana çekilmesinde bir grubun veya grupların etkisi araştırılmaya değer görülmüştür.

Batı felsefesinde hatırlayana yüklenen anlam, toplumsal ve toplumsal üretimi suiistimal etmiştir. Zihinsel faaliyet sosyal bir boşlukta ve bireyle sınırlı gelişmiş, hatırlama yalıtık değerlendirilmiştir. Algıların göstergesel niteliklerinin bütünle açıklanması yakın geçmişin girişimidir. İmha sanayisinin gelişimi bilhassa yirminci yüzyılın makus olayları *hatırlananın neyin olduğuna* dönük bir yönelim oluşturmıştır. Savaş ve göçlerin, sürgün ve infazların arasına sıkışmış insanlık münferit anıların peşine düşmüştür. Politik ve askeri baskılara maruz kalmış, benzer travmalar yaşamış topluluklar geçmiş temsiliinin tespitinde toplu bir bilinç yaratmaya girişmiştir. Belirli günlerde düzenlenen yürüyüşler ve anmalar hatırlananın etrafında buluşmayı getirmiştir. Mağdurlar ve kurbanlar toplu eylemlere başlamış böylece *hatırlama*

çerçevesi dönüşmüştür. Son kırk yılda giderek tırmanış gösteren siyasal ihtilaflar belleğin dışı açık olduğunu ve dışsal tesirlerden etkilendiğini göstermiştir.

Yirminci yüzyılın kırılmaları belleğin uzuv ve duyulardan ibaret olmadığını anlatmaya girişir. Kimlik, cinsiyet, göç gibi transkültürel okumalar geçmiş birikimlere kümülatif biçimde yaklaştığından hatırlamayı, hatırlayanı ve hatırlananı çok açılı kılar. Platon ve Aristoteles'in, Augustinus'un, Roma dönemi düşünürü Cicero'nun hatırayı temaslar, hisler ve bilgiler üzerinden açıklaması sonlanır. Bir durumun veya şeyin hatırda kalması sosyal bir olguya, Durkheim'in deyişiyle *sosyal olaya* (2019:20) dayanak oluşturduğundan önem teşkil eder. Etkili değişkenler olarak edebi türler de kültürel belleğin inşasında ve yayılımında belirleyici olurlar. Edebi metinler hatırlama kadar hatırlatmanın insan odaklı bir kabiliyet olmadığını, günü ve günceli dokuyan geçmiş referansların topluma/toplumlara içkin olduğunu ileri sürer. Belleğin psiko-fizyolojik boyutunu dikkate alan ancak bu boyutu tek ölçü görmeyen yazınsal türler kitlesel tepkileri irdelemeyi öngörür. Geçmişten edinenlerle geleceğin kurulurluğuna eğilen bahse konu metinler belleği, bireyin biriktirme ve saklama haznesi varsaymadıkları gibi bellek olaylarında birey dışındaki etkilerin tetkikini gözlerler.

Toplumsal dinamiklerin izlendiği işlek bir mecra olarak edebiyat, geçmişisi sosyal dolaşıma sokma pratiklerine kaynaklık etmektedir. Görgü tanıklarının ve anlattıklarının odakta olduğu anlatılar edebi türler aracılığıyla yapılanmakta, kurmaca metinler felâketin ulaştırıldığı, kayıpların anıldığı, yasın tutulduğu araçlara evrilmektedir. Kültürel belleğin taşıyıcılığını olanaklı kılan otobiyografi, günlük, anı, mektup, seyahatname gibi türlerin Simmel sosyolojisinin kapsamına, *topluluk olma biçimlerine* (2009, 25) derinlikli şekilde bakma fırsatı sunması, insanlık durumlarının ve kolektif yıkımların bu ürünlerde aranabilmesi bu türleri müzakereci kılmaktadır. Bellek anlatılarında birleşen söz konusu türlerin kimler tarafından yazıldığı, kimden ve neden beslendikleri, ne ölçüde delil oluşturdukları, onlara ulaşanların ne surette etkilendiği bir hatırla(t)ma yazımı ortaya koymaktadır. Birinci derece tanıklık anlatıları da tanık yakınlarının anlatılarına dayanan ikincil derece tanıklıklar da birtakım yazınsal türlere gereksinim duymaktadır. Bu çalışmada kurgu geçmişinde gerçek tanıklara ve tanıklıklarına büyük önem vermiş, Küçük Asya'daki gelişmelerle göçmenliği yaşamış, Türk ve Yunan toplumlarının karşılıklı Nüfus Mübadelesini sığağı sığağına yaşamış gazeteci yazarın *bellek-anlatı* nitelediği bellek olaylarını ne surette kurguladığını tahlil edeceğiz.

Dido Sotiriyu belleğin anlatının belkemiği olduğuna, hatırlama edimi gibi unutma ediminin bir kesip biçme işi olduğuna, yazarın başka bir oluştaki kayıp zamanın izini sürdüğüne değinir. Geçmiş eğimli tahkiyenin dönemlerle ve bu dönemlerde meydana gelen muhtelif taleplerle bir hesaplamanın olduğuyla sürdürür. İhtiyaçların doğurduğu karakterlerin bir işlevle anlatıya bırakıldıklarını, bu işlevin kamusal bir farkındalık yaratma ereğine dayandığını söyler. (Sotiriyu 2018: 74) Ona göre fiktif karakterler kuşatılmış koşul ve etkenlerin ürünü olduklarından bir vesika vasfı taşırlar. Edebiyatın uydurma da olsa bir bellek kurduğunu, bu kurulumun statik olmadığını ve zamanın şartlarına göre güncellendiğini ekler. Doğrudan veya dolaylı, kaynağı ve türü ne olursa olsun, hatırlatıcı aktarımların birer bellek- anlatı olduklarına tekrar tekrar işaret eden yazar, kurgu metodolojisine farklı bir teknik katarak Aris Yannulis isimli apolitik bir gencin defterini bir dönemin kaydında gereçleştirir.

İkinci Dünya Savaşı'nın az öncesinde General İoannis Metaksas'ın başbakanlığa atanmasıyla kurulan dikta rejimine¹ ve Yunan solunun sıkıntılarına açtığı pencereyle *İ Nekri Perimenun*,² *Mesa Stis Floğes*³ ve *Matomena Homata*⁴ gibi göç ve mübadele romanlarına ara verir. İtalya'nın yayılmacı politikasının karşısında sonradan savaşa katılan Yunanistan'ın sivil kanadında oluşan ilk halk örgütlenmesinin, Komunistiko Komma Tis Ellados/ KKE⁵'nin mensubu olan ve 1940-1945 yıllarındaki karşı direnişe bizzat yer alan Dido Sotiriyu, iç savaşın getirdiği dinamiklerin, sağ kesimin İngiltere ve ABD'den aldığı gücü, sol kesimin Sovyetler ve Sovyet destekli ülkelerden beklediği desteği göremediğinin altını çizer. Açlık ve sefaletle terkedilen ülkenin imkânsızlık ve moral eksikliğine bina ettiği romanını ulusun hatırasını ve bireyin hatırasını vermek üzere iki ana çemberde dokur.

Yazar kapitalizm-sosyalizm çatışmasını iç politığın yarattığı kargaşayla açarken bu çatışmayı savaş durumunda da sürdürür. Ülkenin mecbur bırakıldığı savaşın dışında bir savaşın da yerel ölçekte sağcılar ve solcular arasında cereyan ettiğine dikkat çeker. Türkiye- Yunanistan ilişkilerinde kümelenen romanlarındaki ideolojik muhteva burada daha keskindir. Müslüman kesim ile Hristiyan kesimin bir arada ürettiği, birbirine ziyarette bulunduğu ve kapitalistlere, - çoklukla emperyalistlere- karşı eşit mesafe takınıldığı ilk romanlarından ayrı olacak şekilde *Katedafizometa*'da⁶ savaşa mecbur bırakılan insanların müşterek güvensizliğine, peş peşe gelen yenilgilerin sebep olduğu kaygı ve kırgınlığa sağ- sol kutuplaşması üzerinden bakılır. Etnik bağlamlı romanlarından farklı biçimde Dido Sotiriyu çatışmayı içeriden ve içeride kalacak şekilde planlar. *Endoli*⁷ ile *Ta Pedia Tu Spartaku*'da⁸ olduğu gibi çatışma etnik bir açı taşımadığı gibi sınıfsal ikilemler müslim ve gayrimüslim toplumlar üzerinden gelişmez.

Diğer romanlarında olduğu gibi bu romanında da ailelerden yola çıktığı söylenmelidir. Romanlarının şaşmaz motifi olan sorunlu ev, bu romanının da motifini oluşturur. Aktarım kanallarında yine edebi türlerden faydalandığını, birkaç dize için anlatıyı böldüğüne, kimi yerlerde ise anlatımı tamamlamak üzere şiirlere başvurduğunu görmekteyiz. Ancak mektuplarda durmak gerekir. Siyasal bir tutuklu olan Yanni Heretas'ın cezaevinden Aris'e gönderdiği mektuplar, öteki romanlarında dikkat çeken mektuplardan işlevsel olarak ayrışır. Dr. Aleksis Benas'ın Meri'ye aşkını ilan ettiği, Vasilis Mağis'in ordudaki gelişmelerden karısını haberdar ettiği, Manolis Aksiyotis'e kardeşi Yorgi'nin öldürüldüğünün bildirildiği mektuplar farklı fonksiyonlara sahiplerdir. Dido Sotiriyu birkaç edebi türü iç içe geçirerek dokuduğu romanı bir yabancıнын notlarından müteşekkil zarflarla tamamlayacak şekilde tasarlar. Hiç tanımadığı dayısının kendisine gönderdikleriyle geçmişinin büyük bölümü aydınlanan Aris, ailesini ve geçmişlerini mektupların yardımıyla öğrenir.

¹ Anayasanın temel maddelerinin kaldırıldığı, siyasal partilerin kapatıldığı, parti liderlerinin tutuklandığı ve sürüldüğü, basına çok sıkı sansürün getirildiği bir dönemdir.

² Eser *Ölümler Bekler* başlığıyla Kriton Dinçmen tarafından Türkçeye aktarılmıştır.

³ *Yangınlar İçinde* Türkçe başlığı karşılamaktadır. *Ölümler Bekler* romanının aynısıdır. Eser çocuklar için sadeleştirilmiştir.

⁴ Eser Atilla Tokatlı tarafından *Benden Selam Söyle Anadoluya* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.

⁵ Yunanistan Komünist Partisi.

⁶ Aris'in yaşadığı evin karşısına açılan yıkım servisinin tabelası romana başlık olur. Karakter roman boyunca bu yıkım ekibinin evlerini yıktığının hayalini kurar. *Katedafizometa* yazarın Türkçeye aktarılmamış eserlerindedir. *Yıkılıyor* aslı başlığını karşılamaktadır. Metinde kullanılan kesitler Christina Zenginoğlu tarafından çevrilmiştir.

⁷ Panayot Abacı tarafından *Buyruk* başlığıyla Türkçeye aktarılmıştır.

⁸ *Spartaküs'ün Çocukları* Yunanca aslını karşılar.

Demir parmaklıklar ardından yeğene ulaştırılanların, zarflara iliştirilen soy bilgilerinin, dağınık günlük sayfalarının, adreslerin ve portrelerin amaçlı olduğu, bunların bir romanın harcı olması beklendiği fark edilir. Türsel kolaj tekniğiyle yer yer güncenin belirdiği, yer yer noktalama işaretlerinden ibaret kesitlerle karşılaşılır. Ana karakterin bilinç altını meşgul edenleri yansılayan birtakım sözcükler, belirsiz mısralar ve bozuk tümceler yazar için yeni bir yöntemdir. Büyüklerden ve en önemlisi *çağından intikam almanın* ancak eğitim görmekle mümkün olabileceğine inanan kahramanına yazdırdığı roman ile çok(lu) anlatıcılı bir hatırlatma yazımına girişir. Romanını bütünleyen müstakil romanın yazımıyla sancılı süreçlerin belleklere nüfuz etmesini, siyasal dayatmalar karşısında kuşakların kabul ve red durumlarını açığa çıkarsa da romanın örtük metninde bir romancının zuhur meselesini, roman yazma ölçütlerini ve gerçeklik- kurmaca ilişkisini tartışmaya açar.

Katedafizometa

Nazilerin Atina'yı işgaliyle annesi tarafından terkedilen Aris Yannulis, dedesinden kalan "harabede" büyümek durumunda bırakılır. Sekiz çocuk babası Kaptan Kostandi'nin kaybettiği ilk oğlunun hatırasını yaşatma arzusuyla dünyaya gelen son oğluna aynı ad verilir. İkinci Stati kalbi duran ağabeyinin acısını hafifletirken ailenin de gözbebeği olur. Kendisine tanınan alaka

ve müsamahanın kardeşler arası yarattığı husumet, iş kuracak yaşa ve vafsa geldiğinde katlanır. Aile garajının her şeyiyle ilgilenen Stati, sosyalliği ve çalışkanlığıyla zaman içerisinde kudretli bir rakibe dönüşür. İş çevrelerinde hatırı sayılan bir konuma erişmesi kazancını da doğrudan etkiler. Kısa sürede kardeşlerine maddi imkânlar sağlayan, gerektiğinde onlara borç veren bir dayanağa evrilir. Ne var ki Yunanistan'ın çalkantılı iç siyaseti, küresel gelişmelerin ülkenin aleyhine seyretmesi; bilhassa Hitler Almanyasının Yunan topraklarını basması ticari açılımlarının ve kârının sürekli olmasını engeller. Ölümüyle ortadan kaldırılan vasiyetinde neler yazdığı, mal beyanları ve nicesi soru boyutunda kalır. Halaları ve amcalarıyla mücadeleyi sürdüren oğul, karartılan pek çok detayın takipçisi olmaya, üzerine çökülen servetin kimler tarafından ve ne şekilde paylaşıldığını açığa çıkarmaya karar verir. Bu çocukluğundan o yana evdekilerle sürmekte olan harareti artırır.

Dört ana bölümlü romanın ortasına kadar Liza'nın Orta Anadolu'ya gitme mecburiyeti, Yeni Zelanda yakınlarında gerçekleşen bir uçak kazasında öldüğü, oğlunu keyfi terk etmediği okunur. Yan izlekte akrabalarının yapay tavırları, vaktiyle yüksek mahkeme kâtibi Aristarhos Yannulis'in yeğenine ulusal bir bilinç aşılama çabaları, Dino ve Yorğulas'ın yeğenlerini kliniğe kapatma istekleri vardır. Aynı izlekte her birinin ahlâksızlığı, gayri meşru ilişkileri ve sahtekârlıkları verilir. Aris'in not defterine karaladıklarından hareketle komünistlere başlatılan süreklilikli avı, idamları durdurma teminatıyla yakınlarından alınan rüşvet, saçılan paranın hududunun olmadığı yine de gençleri dar ağaçlarından indirmeye yetmediği, sol cenahın yaşlı ve adaletsiz birkaç yargıcın insafına bırakıldığı öğrenilir. Günlerden birinde hanenin en korkunç üyesi, halalarından Hariklia'nın defterini kardeşlerine götürmesiyle süregelen çatışma yeni bir boyut kazanır. Buradan itibaren yakınlarının hakkında kesin hükümler verdiği, kendileri gibi sık sık ibadete gitmediği, kilisenin yolunu bilmediği, zamanının çoğunu -bin bir güçlükle- kendisine tahsis edilen sofada çıplak silüetler çizmekle geçirdiği öne sürülür ve onlar gibi olmadığı, sırf bu sebeple *tehlike teşkil ettiği* tekrarlanır.

Amcalarının paylaşım derdine derman olan defter baba yadigarı dairenin ona yazılmasının niçin uygun düşmeyeceğinin bahanesi olur. Onlara göre kâğıda döktükleri sağ(cı) blokta kenetlenemeyenlerin yoldan çıkmışlığını göstermeye yeterlidir. Uzun istişareler sonunda "insanı kurtarın" çağrısında bulunan Aris'in yaşça küçük kızlarla münasebette olan meşhur iş adamı Poti'nin derin bağlantıları devreye sokularak Delfinopuli Kardeşler A.Ş.'nin pazarlamasında işe başlaması, dava metinlerinin son anda değiştirildiğine, *gereği düşünüldü* ifadesinin karanlık odaklarca ele geçirildiğine tanıklığı, mimarlık okumak için üniversite sınavlarını bekleyişi, yönetmen olma hayaliyle gününün büyük bölümünü sinemalarda geçiren yakın dostu Yorgi Moshopulos'un gözlemlerinin merkezde olduğu bir roman yazmasına onu ikna etmesi ve elbette belli aralıklarla dayısından gelenler romanın eklemleridir.

Katedafizometa'da iki çatışma ekseni dikkat çekmektedir. Biri Aris ile akrabaları arasında, diğeri ise -yine Aris sebebiyle- kardeşler arasında yükselmektedir. Bu iki eksen bize karakterlerin bellek altı mesajlarını vermektedir. Yorğulas'ın daireyi kaptırmaya niyetinin olmaması, bu maksatla Dino'yu ve diğerlerini yeğenine karşı doldurduğu konumlanmaktadır. Önü alınamayan münakaşalarda Stati'nin özellikle Aralık Olaylarında⁹ sıkışık vaziyette bulunan

⁹ 1944 yılının son günlerinde Yunanistan'daki sol direniş gruplarının, imzalanan antlaşmalara ve Almanların çekilmesine karşın ülkede devam eden, hatta sayılarını giderek artıran İngiliz güçlerine ve buna izin veren hükûmete karşı toplumu direnişe

kardeşlerine yüklü miktarda yardımda bulunması ve Aris'in bunun hesabını sormaya kalkacağı, garajın babasından alınarak Yorğula'ya geçirilmesine oğulun sessiz kalmayacağı öne çıkarılır. İrili ufaklı tartışmalar Aris'in annesi Liza'nın geçmişi hakkında da mühim bilgiler verir. Anlatıcı bu savaşımında geri dönüşlere başvurur ve yeni bir eksenin anlatımına girer. Heretas'ın gönderdiği koliden bir günlük çıkar. Bu günlük Liza'nın annesi Peppi'ye aittir. İşgalde büyük kısmı zarar gören günden geriye kalan birkaç sayfayla Heretas'ların zengin geçmişi betimlenir. Romanın son bölümünde yer eden günden parçalar Aris'in yazmakta olduğu romanı büyütürken kırklı ve ellili yılların Yunanistan için ne anlama geldiğini, bu yılların gerek bireysel gerekse toplumsal belleğe benzersiz aksları takip edilir.

Her ne kadar roman Aris Yannulis'in inişli çıkışlı ergenlik yıllarıyla başlasa da bunu hane halkının babasının evliliğini desteklememesi ve annesinin muhtelif biçimlerde itibarsızlaştırılması izler. Eski konserve kutularının dahi saklandığı, hiçbir şeyin atılmadığı bir *tımarhanede*, ara ara bir *mezarda* yaşamının tek çekilir yanı görüp işittiklerini, yaşamak durumunda kaldıklarını satırlara dökmektir. Yazmakla çocukluk yıllarının kâbuslarını, çıkar siyasetinin kendisinden ve nice gençten çaldığı olanakları alt üst edecektir. Burada yazar anlatıcının sıkça açtığı parantezler sayesinde diğer romanın da yazıldığı, bunun ise ilk romana ışık tuttuğu görülmektedir. Atina sokaklarında çatışmaların durmak bilmediği, köşe başlarında zırhlı araçlar görmenin zor olmadığı oldukça kanlı bir dönemece konan virgüller ile anlatının ve anlatıcının değiştiğini, büyük harflerle yazılmış -HAYATIMDAN OLAYLAR- uyarısıyla Aris'in romanına geçildiği anlaşılır.

Aris romanına başlamadan tarihsiz şekilde düştüğü notlarda çocukluk yıllarının buruk geçtiğini, birilerine kırılma lüksünün olmadığını, kulağı veya karnı ağrıdığı bir başına kaldığını şöyle itiraf eder: "*Kızamık geçirdiğimde, suççeği, boğmaca, ateşler içinde kaldığımda, bir elin alnıma dokunduğunu, terimi sildiğini düşlerdim. Gözlerimi açardım ve yanımda kimseleri bulamazdım. Öfkelenirdim. Annesiz ve babasız, Azrail beni kolay kapabilirdi.*" (Sotiriyu 1982: 31-32) Yazdıklarının dolayısıyla bellek altının negatif anılara içkin olduğu anlaşılır. Bunun öte basamağında yalnız olduğu ve bundan sebep yalnız ölebileceği vardır. Mahallede şahit olduğu bir araba kazasında ölen küçük kız çocuğunun arkasında bıraktığı acıyla paralellik kurar ve kendi ölümünün de pişmanlık yaratabileceğini, hiç görmediği anne babasını yaralayabileceğini düşünür.

Yaşanmamış bir çocukluğun anlatımının pek güç olduğunu, vakit geçirmek için çıktığı dar bahçede halalarına yakalandığını ve en ufak hareketinin hayatını zindana çevirmeye yettiğini belirtir. Her hareketine karışan ihtiyar kadınların oyun hürriyeti gibi hareket imkânını da elinden aldıklarını, hiçbir şeye izin vermediklerini, komutları dinlenmediğinde ona *uğursuz* diye bağırdıklarını, bakımını üstlenmekle hata ettiklerini, onu yetimhaneye tıkmalarına izin vermeleri gerektiğini yinelediklerini hatırlar.

Yatılı ortaokul yılları da pek parlak geçmez. Burası hayatı sorguladığı ilk duraktır. Bir kompozisyon yarışmasında insanın oyuncu olduğunu, Tanrı'nın insanı kendisi gibi yarattığını yazması üzerine dönemin siyasi baskılarından yorgun düşmüş ve artık eğitim veremeyecek hale gelen öğretmeni Melisaropulos'u çılgına çevirir. Buranın da ötekisi olmak zaman almaz ve komünistler gibi düşündüğü, onlar gibi hareket ettiği, onlar gibi yaşadığı düşünülür. Başta din öğretmeni Athanasiu olmak üzere ona komünizmin zararları anlatılmaya başlanır. Aris'in

geçirmek istemeleriyle yaşanan olaylardır.

kurtarılması ve yurduna faydalı bir birey olarak yetiştirilmesi için söylevler verilir. Eğitimciler için yeni nesil onlara aşılacak istenen millî ve dinî değerleri yitirmektedir. Karakter için bahse konu tedrisatın çocukken başladığı görülür. Nitekim notlarında şu kesit dikkat çeker: “Başka çocukların masallar dinlediği bir yaşta ben anlaşılabilir hikâyeler ve ölüme çarptırılan insanları duyardım. Başlarda aklımla iyiden iyiye kaçırılmış gibiydim. Şaşırıyordum, anlamaya çalışıyordum. Komünistin katilden ne farkı vardı? Eylemlerini karşılaştırıyordum. Çözemişiyordum. Varlako adında bir zanlının dediklerini işitmiştim: “Ölüm, bana mı? Nerede duyulmuş! Ben komünist miyim?” Her neyse komünist nedir, kimdir komünist? Miras meselesinden baltayla annesini öldüren, kız kardeşini, erkek kardeşini ve teyzesini zehirleyen; kana susamış Varlako’dan daha mı korkunçtu?” (Sotiriyu 1982: 60)

Dido Sotiriyu’nun kurgu evrenine dönüldüğünde romana yön veren birinci derece karakterleri birçok zorlu süreçlerden geçirdiğine yer vermek gerekir. *Katedafizometa*’da da güvencesiz ve yapayalnız kalan Aris Yannulis, amcası sayesinde yerleştiği işe kadar çok sevdiği Pire sokaklarında piyango satıcılığı yapmak durumundadır. Teknik üniversitede öğrenci olmanın itibarını düşündüğünden müşterilerine aynı zamanda okuduğunu, öğrenci olduğunu söyler. Ancak kandırmacanın karşılıklı olduğu fark edilir. Yalana sığınan gençten aşağı kalmayan uyanık bilet avcılarının darda oldukları, eskisi gibi kazanmadıkları, kalan ödeme için yeniden uğrayacakları okunur. Yazar Küçük Asya Olayları sonrası yuvaları dağılan Meri ve Vasili’nin hayatta kalma çabasını, yıllardır tünel kazıyan, komutanlara sepet diken, taburun yiyecek ulaşımını sağlayan Manoli Aksiyotis’in tedirginliğini bu kez Aris’e indirger. Alışık olmadığı bir dünyada gözlerini açtığını, kırklı yıllarla gelen yıkımın ondan ailesini aldığını en ince ayrıntısına kadar işler.

Romanı hacim kazansa da Aris sıcaklığına yaşamadığı, hatırası olmayan bir dönemi nasıl yazacağını sorar. Olmayan anıların anlatımını okura ihanet sayar. Kurgunun ana maddesi “bellek- anlatı” oluşmamışken, yazacaklarının hiçbir gerçeği veremeyeceği kanaatindedir. Şüphe etmediği tek şeye, tek bildiği şeye sığınır ve şu satırları yazar: “Ben Aris Yannulis. Efstatios’un¹⁰ oğlu. Perikli Heretas kızı Elisavet¹¹ oğlu. Yirmi dört yaşındayım. İkinci Dünya Savaşının sirenleri çalmadan az önce dünyaya geldim.” (Sotiriyu 1982: 275-276)

Aris’in notları Dido Sotiriyu’nun bir noktadan sonra hayal kırıklığına dönüşen ve bırakmak zorunda kaldığı partiyi ve örgütlü mücadeleyi açıklar mahiyettedir:

çağıma sinyal veriyorum

ve beni görmüyor...

Zaman boş ceplerimden kayıyor.

Ve erkekliğim yitiyor,

delik ayakkabılarımın arasından (Sotiriyu 1982: 68)

... Kaldırımda beklememin ne anlamı var?

Ellerimi kırdılar.

...Koşun! yetişin!

¹⁰ Babasının tam ismi verilir. Roman boyunca kullanılan “Stati” isminin kısaltmasıdır.

¹¹ Annesinin tam ismidir. Romanda “Liza” ve “Li” olarak da geçmektedir.

Köprüleri kestiler.

Askısız bir nesiliz biz,

boşlukta yuvarlanıp duran.

... Tanrı bize ömürler bıraktı

Neredesin, insan, koşayım

Sana kavuşayım?

Basamakları izin hızlıca

Yenik değiliz.

...insan Tanrı'yı öldürdü

insan insanı öldürdü

Kim kurtaracak insanı

insandan?

Kimi insanları kaybettiğimizde, bir mekândan ya da cemaatten yoksun kaldığımızda basitçe katlandığımız şeyin geçici olduğunu, yasin biteceğini ve önceki düzenin bir şekilde yeniden kurulacağını (2009, 38) ileri süren Judith Butler'e karşıt bir düşünce ve ruh durumu geliştiren Aris'in bellek altı babasının ölümüne annesinin sebep olduğuyla bulandırılır. Kendini kilitlediği bodrumdaki bavulun ona fısıldadıklarıyla, bulduğu birkaç fotoğrafla kim olduğunu çözmeye debelenen karakter için yeryüzü ve soyu çekilmez şeylerdir. Annesinin gençliğine yolculuk ettiği bu dakikalarda üzerine saçılmış kötülüğü romanıyla bertaraf edebileceğine inanır. Anlatıcı artık annesinin tarafı olan Heretas'lardan da babasının tarafı Yannulis'lerden de korkmadığını; "bir gün bir roman yazacak ve onları oraya dizecek. O zamana kadar onlar hakkında tek bir sözcük duymak istemiyor, tek bir sözcük bile..." (Sotiriyu 1982: 39) ifadesiyle yüzeye çeker.

Aris'in öğrencilik yıllarından bir ergenin peşinde olduğunu, gözlemlediği gencin romanına ana karakter olacağını okuduğumuz notlarında romancı romanın temel ölçüsüdür. Roman yazarı hatırladıklarını yansıtmaya ve kamusal bir farkındalık yaratmak durumundadır. Romanda soluk verdiği karakter(ler), yazarı ve yazarın üretim şartlarını, temaslarını ve en önemlisi dönemini tüm yalınlığıyla vermelidir. Ancak gerçeklik ilkesinin sosyal bir amaca hizmet edebileceğini, bu gerçekliğin otobiyografiye sırtını dönemeyeceğini, öz yaşamdan beslenmesi gerektiğine değinilir. Karakterin gerçek bir şeyler yazma telaşının sürdüğü bir anda yazar olarak Dido Sotiriyu'nun sesi işitilir. İşgal yıllarının yeni bir burjuva sınıfı yarattığı, Yannulis'lerin ve onlarla benzeşen yeni zenginler üzerinde durur. Bellek- anlatının da bu noktadan itibaren değiştiği, ısrarla toplum dışına itilen sosyalist gençlerin resmî kurumlarla ve aileleriyle sorunları sıralanır.

Yanni Heretas'a yanıt olarak yazılan mektupta Aris'in, "anne- babayla aynı masaya oturmuşluğumuz olmadı hiç. Ne harçlık bekledik, ne de birilerinden miras. Sadece dayak yiyorduk" (Sotiriyu 1982, 219) itirafı "muhalif" yaftasıyla yetimhanelere, yatılı okullara bırakılan çocukların belleğini vermiş olur. Hayallerini baltalayan kapitalizmin et obur ihtiyarlardan ve sevgisizlerden ibaret olduğu görüşü dönemin iki kutuplu siyasetine dayandırılır. Diğer bir ifadeyle anne ve babasını tanımayan tek çocuğun kendisinin olmadığı, yurtların

damgalanmış çocuklarla doldurulduğu öğrenilir. Romanın daha başından anlatıcının Aris'i niçin ideolojiler üstü çizdiği zamanla aydınlanır. Görüşsüz gençlerin de görüşlülerle aynı işkenceye tabi tutulduğu, boyunlarına yağlı urganların geçirildiği görülür. Evvelce dayıdan yeğene tek yönlü mektuplara dönüşlerin yapılmasıyla *ihtiyarların düzeni* ve sebep oldukları anlatının yoğunluğunu değiştirir. Aris'in üniversiteye yerleşmesi bile kendisine ve akranlarına reva görülen *yeni dünyayı* daha yaşanılır kılmaz. Yeni düzen baldızıyla ve otuz yıllık emekçisinin kızıyla beraber olan Poti'nin kaçamaklarına, Yorğulas'ın karısını hizmetli gibi kullanmasına benzemektedir. Burada her şey faşist yöneticilerin karıştığı suçları solcu aydınlara yıkan oyunbazların eseridir. Artık üniversiteli anlatıcının *bizi yaşlılar ve ölümler yönetiyor* sitemine çalar saatin dahi gençlere ve devrimcilere çalmadığını, mesai azaltmayı, greve gitmeyi hatırlatmadığını; akrebin ve yelkovanın patronlara koşacak ayaklar, başkalarının arazilerini işleyecek eller için attığını yazar.

Yakın dostları Pencas ve Valakos'un, eğitim görmeyi çok isteseler de dönemlerinin buna izin vermediğini, savaş ve işgal gördüklerini, direnmek dışında bir seçeneklerinin kalmadığını anlattıkça Aris onlardan da uzaklaşma ihtiyacı duyar. Toplumsal belleğe *Katohi*¹², *andistasi*¹³, *emfilios*¹⁴ şeklinde yerleşen kavramları unutmak ister. Ne onlara ne de devrime körü körüne inanmış dayısının dediklerine teslim olacaktır. Bunu notlarında da aynı şeffaflıkla görürüz. Yanni'ye yazacağı mektubun bir kısmını okuduğumuz not defterinde inanmışlardan hesap sorduğuna rastlanır: "*Hepinizi biliyorum. Sizin için gizli bilgileri hafta gibi topluyorum. Duruşmanızı hazırlıyorum. Ne işim olur, sana gelip de ne yapacağım Yanni Heretas? Bizim söyleyecek neyimiz var? Beni Yannulislerin sirkine attıklarında sen neredeydin? Uyukluyor muydun? Yunanistan'ın tüm çocuklarını kurtarabileceğine mi inanıyordun? Cebindeki çakıcık ile mi temizleyecektin sirkini? Belleğimi meşgul ettin, bunu saklayamam. Nesin? Galip mi yenik mi? Seni binlerce gün ve gece soluksuz, kadınsız, hürriyetsiz hayatta bırakan nedir?*" (Sotiriyu 1982:109)

Gençlere bıraktıkları dünyadan sorumlu olan kuşakla hesaplaşması sürerken anneannesinin günlüğündekileri okumakla sarsılır. Romanını bitirmesine çok az kalmışken yaşlı kadının diğer oğlu Oresti'nin yurdun müdafaası için dağa çıktığını, kendisinden hiçbir haberin alınamadığını öğrenir. Anneannenin iki oğlu gibi politik olmasını, onları takip etmesini okuduğumuz bu bölüm aynı zamanda Ari'nin romanının son bölümünü oluşturur. Babasının piyasadan nasıl silindiğine, kayıncıvalidesinin durumu iyi iken damadı olmasını, onu kızıyla evlendirmeyi ne çok istediğini yazar. Anlatıcının diğer dayısı Oresti'nin hikâyesini kıymetli bulmasıyla romanın anlatı tümseğinin de değiştiğine tanık olunur. Aris, "*Oresti'nin Ölümü*" başlığı altında anlattıklarını gerçek anıları yansıttıkları için beğenir. O zamana kadar tekrar tekrar yazıp sildiği romanında içine sinen tek bölümün bunun olduğunu okuruyla paylaşır.

Romana eklenen çemberin yazımına haftalarını ayırır ve kahramanına şunları söyler: "*Vedalara hayır, gözyaşlarına hayır. Ölümümüzün mezarlarla ve kefenlerle işi yok. Onlarla tatlı ekmekler yiyecek, birlikte hayaller kuracağız. Gelecek bizi hatırlamayacaksa da önemi yok. Hiçbir elin silemeyeceği ve yalanlayamayacağı o kolektif hatırlamaya kazınacağız.*" (Sotiriyu, 1982: 223) Anlaşıldığı üzere anlatıcı anlatıya kattığı Oresti'nin son gecesini, yirmi ila yirmi beş yaşlarındaki akranlarıyla elektrikli tellerle çevrilmiş bir hana getirildiğini ve gün doğarken

¹² Yunanistan'ın işgaline verilen ad.

¹³ Karşı direniş.

¹⁴ Sivil savaş

Almanlar tarafından alınacaklarını dokur. Aris'in yazdıkça politik bir bilinç kazanır gibi olduğu yegâne bölüm bu olsa da yazıya verdiği arada geçmişi ve burada işlenen insanlık suçlarını ömrünün sonuna kadar reddedeceğini, hiçbir ideolojinin ve propagandanın onu esir alamayacağını, hayalini kurduğu dünya için çabalayacağını belirtir. Kanlı anılara ve stereotiplere sahip geçmiş, kendisini ve umutlarını alıkoyamayacaktır.

Geçmişle organik ilişkisi olmayan, otobiyografik belleklere başvuru yoluyla geçmişi kurgulayan bir roman yazarıyla karşılaştığımız *Katedafizometa* bellek- anlatının üç kanadını da verir. Anı öbekleriyle sunulan tarihsel, siyasal ve toplumsal kopmalar anlatıcıların birebir yaşadıkları gibi yaşama durumları olmayıp sonradan edindikleriyle -mektup, günlük, portreler- gelişir. Karakterlerden her birinin hatırladıklarıyla dondurulan geçmiş bellekler arası bir yüzleşme başlatır. Farklı yaşamlara ve alışkanlıklara sahip insanları aynı çatı altında buluşturan Sotiriyu esir alınmış bir ülkenin hatırlamasını ve savaşımını çizerken bu hatırlamanın önce bireysel sonra toplumsal boyutta attığı düğümlere yoğunlaşır. Fiziksel sınırlılıkların ve duygusal açmazların yarattığı bunalımı edebi türler vasıtasıyla yeni bir döngüye sokan yazar, Aris'e anlatılanlar kadar Aris'in anlattıklarıyla kurguyu bir geçmiş-gelecek muhakemesine taşır.

Anlatıcıların hatırlarken ve hatırlatırken bir yeniden tanımlamaya gidilen romanda *bellek- anlatı* bir geçmiş ve şimdi arketipi sunar. Dido Sotiriyu kırk sekiz yaşında yazdığı ilk romanı *İ Nekri Perimenun*'da olduğu gibi *Katedafizometa*'da da tanıklık yükümlülüğüne işaret eder. Direnişçi annesinden neredeyse kaçırılan Aris, hatırlananların ve unutulmaların, unutulmak istenenlerin kamusal görünürlüğünü ortaya koyar. Travmasına muhatap ararken bunun bireysel olmadığını, kolektife de sıçramış olduğunu görür. Kıyıcı, can alıcı gelişmelerin geride bıraktıklarını romanında betimlerken de eşsiz deneyimleri okurken de bellek olaylarının gelip geçici olaylar olmadıklarına; bunları bilenlere ve duyanlara birtakım sorumlulukların düştüğüne hükmeder.

Kişisel geçmişin bir yığın bilgiye, kişilere ve mekânlara başvurularak hatırlandığı görüşünde olan Schacter'e (2001: 54) paradigmatic bir paralellik içerisinde olan anlatıcılar bireysel gözlemlerini yakınlarının anlatıları ve yazılarıyla sonrakilere aktarırken bir bellek haritası çıkarırlar. Bu haritada Peppi'nin ve oğullarının, kızı Liza'nın özgürlükçü direnişe sessiz kalamadığı, Aris'in örgüt ilişkili bir ortamda yetişmesine engel olma düşüncesiyle sağcı akrabaları tarafından zorla annesinden alındığı tüm gerekçeleriyle sunulurken ana planda bunlara neden olan yanlış politikalar ve politikacılar tutulur. Amcalarının haksız ün ve kazancı, Yanni Heretas'ın cezaevi gençliği, Oresti'nin infazı, Stati'nin yok oluşu, Liza'nın babası Periklis'in ölümü ve Aris'in kimsesizliği siyasalla bağlantılanır. Gençleri ve gençliği kemiren, ailelerini yiyip bitiren, ocakları söndüren bu yıllara ve siyasetçilerine getirdiği eleştiriyle Dido Sotiriyu, hatırlama durumundan çok unutamama durumunu merkeze çekerek işsiz ve evsiz kalan bir kuşağı öncesi ve sonrasıyla incelemeye alır. Anlatıcı ve roman yazarı Aris'in hatırlamak istemedikleri ancak unutturmamak için not ettikleri de savaş ve imha menşelidir. Yirminci yüzyıl böyle bir karanlık ile çıkmış, insanlığa yaşama fırsatı bırakmamıştır.

SONUÇ

Belleğin bireysel ile toplumsal bağlamı sosyal bilimlerin tartışma konusu olmuştur. Olgunun görelî durumu muhtelif yaklaşımları beslemiş, hatırlamada ve unutmada yönlendirici saiklerin peşine düşülmüştür. Modern çağ antik dönem düşünce mirasına çektiği sınırla belleği çok yönlü ele almış, bireysel geri getirmelerde toplumsalın hükmünü ölçmüştür. Bireysel belleğin toplumdan yalıtık olamayacağı düşüncesi pek çok alanı olduğu gibi edebiyatı da kapsamıştır. Hatırlama çerçevesinin şekillenmesinde edebî türlerin aracılık yaptığı, bu türler sayesinde yitmiş dönemlere ve olaylara gidildiği, anıların odakta olduğu anlatılarla bir hatırla(t)ma yazımına geçildiği görülmüştür. Bahse konu yazımı mümkün kılan otobiyografi, anı, günce, mektup gibi türler yaşanılanı yansıtmak için kullanılmış, toplumsal bellekte yer eden dönemeçler bu türler üzerinden kurgulanmıştır.

Öz yaşamsal izler taşıyan göç ve mübadele köklü romanlarında öne çıkardığı gibi Dido Sotiriyu'nun hayatı siyasal çözümsüzlüklerin ve savaşların eşliğinde geçmiştir. Gazeteci ve dergici hassasiyetiyle gerek tanık olduğu gerekse ona ulaştırılan tanıklıkların kaydını tutmuş, negatif deneyimlere dayanan ve *bellek- anlatı* nitelediği anısal anlatıları roman materyali olarak kullanmıştır. Doğduğu Aydın'ı henüz çocukken bırakmak ve İzmir'e, buranın Yunanlar tarafından işgaliyle iki yıl sonra Atina'ya yerleşmek mecburiyetinde kalmasının belleğinde bıraktığı onulmaz gedikle trajik hikâyelere yönelmiş, kanlı ve karanlık süreçlerden geçen pek çok kimsenin belleğini kurtarmak istemiştir. Romanlarının tümünde geçmiş imgesinin ancak bugün için değer taşıdığına hatırlandığını söylemiş, hatırlama öznesinden çok hatırlama içeriğinin önemini vurgulamıştır. Aris Yannulis'in notları da kolektif bellekle ilişkili olduğundan bütünü hatırasını verir. Aris defteriyle, sonradan romanının taslağıyla *bellek düğümleri* atar ve okurlar arası etkileşim zincirini büyütür. İşgal yıllarının katastrofik açısını birçok kişinin hatırladıkları ve ona yazdıklarıyla kurgular. Metin boyunca Nazi Almanyası'nın orantısız yaptırımlarının vahşete dönüşmesi tasvir edilirken hatırlananlarda ortaklaşıldığı görülür.

Kuşakların ve aktarımların negatif anıda bulunduğu *Katedafizometa* iç savaşla gelenlere ayna tutsa da iç savaşa mecbur kalmanın, savaş ve yokluk insanı olmanın hatırasını yansıtır. Savaşmak zorunda bırakılan bir toplumun hatırlamasını öteki romanlarında olduğu gibi bu romanında da yaşatan yazar, iç savaşın sebep olduğu bireysel ve toplumsal sapmaları sağ- sol kutuplaşmasının içinden verir. Komünizm ile topyekûn mücadele edildiği, komünistlerin darağaçlarına dizildiği bir dönemde sağcı akrabalarının harap dairelerinde büyümek durumunda kalan Aris'in yazınsal anlatısı kendisinin ve yaşatlarının burukluğunu aktarır. Yannulislere rağmen apolitik kalan karakterin korkunç bir dönemi ve bundan mesul *ihthiyarları* yazarak aşması hatırlananın neyin olduğu kadar unutulmak istenenin de neyin olduğunu ortaya koyar. Anlatıcı gencin anlatı içinde anlatıyla biçimlenen romanı da kimin, neyi, ne şekilde hatırladığıyla -veya unuttuğuyla- boyutlanır. Kaldığı yatılı okuldan yerleşmeyi başardığı üniversiteye pek çok insan tanıyan Aris'i muhtelif sebeple mecbur bırakan Dido Sotiriyu, bu mecburiyet üzerinden siyasal kadar sosyal bir yüzleşme talebinde bulunur.

Romanın yapısal düzlemine bakıldığında Sotiriyu'nun dönemsel portreler çıkarma maksadıyla Aris'e yardımcı olması için Yanni Heretas'ı görevlendirdiğini söylemek gerekir. Esas yazarın dayının olduğu romanda Aris bir derleyici ve nihayet romancı görevi görür. Cezaevinden kendisine gönderilen düşünsel ve yazınsal malzemenin yazacaklarını belirlediği açıktır. Buradan hareketle üç dönüşümlü anlatıcının -Yanni'nin, Aris'in ve Peppi'nin- *bellek-anlatıyı* zamansal

ve mekânsal olarak değiştirdiğine ulaşılır. Diğer romanları mukayese edilirse savaşı ve savaş durumunu arka planda bırakarak karakterlerin hatırlama durumlarına inen Dido Sotiriyu, kendi dışındaki anlatıcılarıyla anlatının bellek kurduğunu savunur.

KAYNAKLAR

- Assmann, Jan (2014) *Kültürel Bellek*. çev. Ayşe Tekin İstanbul: Ayrıntı.
- Avishai, Margalit (2004) *The Ethics of Memory*. United States of America: Harward University.
- Bell, Duncan (2006) *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*. London: Palgrave.
- Bertaux, Daniel; Thompson Paul (2005) *Between Generations*. London: Routledge.
- Booth, W.J. (2006) *Communities of Memory: On Witness, Identity and Justice*. Ithaca: Cornell University.
- Butler, Judith (2016) *Kırılğan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*. çev. Başak Ertür İstanbul: Metis.
- Connerton, Paul (2014) *Toplumlar Nasıl Anımsar*. çev. Alaaddin Şenel İstanbul: Ayrıntı.
- Close, David H. (1995) *The Origins of the Greek Civil War*. London: Longman Group Limited 1995.
- Corning, Amy; Howard Schuman (2014) *Generations and Collective Memory*. Chicago: University of Chicago.
- Durkheim, Emile (2019) *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Özcan Doğan Ankara: Doğu Batı.
- Eyerman, Ron (2001) *Cultural Trauma*. Cambridge: Cambridge University.
- Felman, Shoshana; Laub, Dori (2014) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. London: Routledge.
- Fentress, James; Wickham, Chris (1992) *Social Memory*. Oxford: Blackwell.
- Hirsch, Marianne (1997) *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge: Harvard University.
- Ricoeur, Paul (2017) *Hafıza, Tarih, Unutuş*. çev. M. Emin Özcan İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Halbwachs, Maurice (2016) *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*. çev. Büşra Uçar Ankara: Heretik Yayınları, 2016.
- Landheer, Bart (1952) *Mind and Society: Epistemological Essays in Sociology*. Lahey: 1952.
- Misztal, Barbara (2003) *Theories of Social Remembering*. Maidenhead Philadelphia: Open University.
- Nalbantian, Suzanne (2003) *Memory in Literature*. London: Palgrave Macmillan.
- Nichanian, Marc (2018) *Edebiyat ve Felâket*. çev. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: İletişim.
- Pillemer, David B. (1998) *Momentous Events, Vivid Memories*. Cambridge: Harvard University.
- Rothberg, Michael (2009) *Multidirectional Memory*. California: Stanford University.

- Schacter, Daniel (2001) *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. Houghton Mifflin.
- Sarlo, Beatriz (2012) *Geçmiş Zaman, Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma*. çev. P. Beyaz Charum ve Deniz Ekinci İstanbul: Metis.
- Simmel, Georg (2009) *Bireysellik ve Kültür*. çev. Tuncay Birkan İstanbul: Metis.
- Sontag, Susan (2004) *Regarding the Pain of Others*. USA: Macmillan.
- Sotiriyu, Dido (2008) *Matomena Homata*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu Dido (2008) *Anaskafes*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2011) *Episkeptes*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2012) *Ta Pedia tu Spartaku*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2014) *Endoli*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2015) *İlektra*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2016) *Mesa Stis Floğes*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu Dido (2017) *İ Nekri Perimenun*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu Dido (2019) *Katedafizometa*. Atina: Kedros.
- Sotiriyu, Dido (2019) *İroes ke Andiıroes*. Atina: Kedros.
- Suleiman, Susan (2006) *Authoritarian Fictions. The Ideological Novel as a Literary Genre*. New Jersey: Princeton University.
- Tonkin, Elizabeth (1992) *Narrating our Pasts: The Social Construction of Oral History*. United Kingdom: Cambridge University.
- Traverso, Enzo (2019) *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*. çev. Işık Ergüden İstanbul: İletişim.
- Zarecka, Iwona (2007) *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. London: Routledge.
- Zerubavel, Eviatar (2003) *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wertsch, James V. (2010) *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University.